

Društveni procesi i društvene vrednote

M. Čaldarović, A. Petak, D. Rihtman, V. Rus i R. Supek

Centar za društvena istraživanja Sveučilišta
u Zagrebu, Zagreb, 1978

Pred nama se nalazi rad nekoliko autora koji je napisan pred točno deset godina u okviru jednog istraživačkog projekta Instituta. Pitanje koje nam se prvenstveno nameće je što se toliko dugo čekalo sa objavljivanjem ovog zaista vrijednog rada, pri čemu odmah moramo napomenuti da desetgodišnje »ležanje u ladicu« nije nimalo smanjilo njegovu aktualnost i teorijsku relevantnost.

Prvi rad predstavlja naznaku teorijskog okvira unutar kojeg se svi ostali radovi i kreću. To je Supekova studija pod naslovom »Društveni procesi i društvene vrednote«. Bogatstvo i širina pojmovnog okvira kojeg autor pruža zaista omogućava da se drugi autori obilato služe tim okvirom u svojim posebnim analizama. Autor počinje određenjem pojma vrijednosne svijesti koja je sastavni dio društvene svijesti a funkcija joj je da se uvijek odnosi na mogućnost transcendiranja postojećeg. Očito je dakle da vrijednosna svijest ima naročito značajnu ulogu u procesima društvene promjene ili pak revolucije koja je posebni predmet ovih studija. Ovdje bi se moglo zamijetiti da je u takvom određivanju vrijednosne svijesti zanemaren njen uvijek prisutni dijalektički pol — njeno služenje opravdanju postojećeg i kao takve čuvaljice statusa quo. Ne može se, po mom mišljenju, govoriti da vrijednosna svijest ima samo usmjerenje na prevazilaženje postojećeg, ona je isto tako usmjerena na očuvanje postojećeg. Koji će od tih suprotnih polova prevladati u konkretnoj društvenoj situaciji ovisi o nizu okolnosti, koje svakako predstavljaju predmet ispitivanja. U ovom radu autori, međutim, zanemaruju taj pol vrijednosne svijesti, osim kada je sporadično spominju u dihotomijama kao što su tradicionalizam-inovacija, socijalizam-konzervativizam i sl.

Po mojem mišljenju, trebalo je jače naglasiti da je ovaj pol zanemaren uslijed usmjerenosti na promjenu i prvenstvenu analizu grupa i pokreta koji su usmjereni na promjenu postojećeg stanja. Međutim, u svakom socijalnom kontekstu također postoje grupe i pokreti koji su orijentirani na očuvanje postojećeg koji također imaju vrijednosnu svijest koja ništa manje nije značajna za kompletnu analizu situacije.

Daljnji pojmovi koji se uvode su društvena akcija i društvena aktivnost, a proizlaze iz razlikovanja društvenog pokreta i društvenog procesa. Društveni pokret uvijek ima, prirodno polje svoga djelovanja, društvenu akciju koja je usmjerena na promjenu globalnog sistema za razliku od društvenog procesa koji uvijek mijenja samo pojedine aspekte stvarnosti. Polje pokreta je akcija, dok aktivnost proizlazi iz procesa. Mogli bismo iz ovog zaključiti da »količina promjene« koja se zbiva ili barem prijeti da se desi u nekom sistemu zavisi od prisutnosti pokreta. Aktivnost s druge strane stabilizira sistem unoseći promjene

u njega. Ako to prenesemo na suvremeno društvo velika količina aktivnosti koju, na primjer, možemo zamijetiti u američkom društvu (stalno izranjanje novih interesnih grupa) mijenja samo periferno sistem upravo zato što nema pokreta i akcije.

Osnovni koncepti primijenjuju se dalje na analizu procesa koji karakteriziraju socijalističku revoluciju. Možda su u ovom dijelu najvredniji oni dijelovi koji govore o odnosu ličnosti i pokreta, akcije. Pojedinaac i pokret, lična i grupna motivacija idu »zajedno«, što je pokret više u fazi totalizacije i ekspanzije. Akcija nosi pojedinca i on sve manje luči sebe od drugih, svoj Ja od grupe i osjeća Ja. Faze detotalizacije znače pak ponovnu individualizaciju i ponovno javljanje Ja koje može sada dolaziti u stanje konflikta s grupom. Pojedinaac se može identificirati s pokretom i njegovim krajnjim ciljevima ali ne i s konkretnim stanjem koje u njemu vlada. Drugim riječima, pripadnost pokreta bazira se na mnogo raznovrsnijim motivacijama u fazi detotalizacije nego u onim fazama koje su karakterizirane totalnom integracijom pojedinca i grupe. To je u vezi s temporalnosti, tj. činjenicom da u prvoj fazi prevladava osjećaj budućnosti, utopije koji omogućava da se nekako svi nađu zajedno u pokretu budući da konkretna stanja ne igraju tako bitnu ulogu. Isto se događa u situacijama neposredno nakon pobjede revolucije, kada izgleda da je budućnost tu, »na dohvat ruke«. To je doba ratnog komunizma i sličnih revolucionarnih elana u izgradnji novog društva. Kada, međutim, dolazi do institucionalizacije pokreta i motivacija se diferencira, netko ostaje poslušan organizaciji koja je za njega personifikacija pokreta, netko pak ostaje vjeran »višim ciljevima« a može napustiti organizaciju i sl. Iako to sami autori ne izvode, ovo razlikovanje pripadnosti ideji i percepcija koliko organizacija ostvaruje tu ideju (koje razlikovanje je praktično moguće samo u fazi detotalizacije pokreta) daje izvanrednu mogućnost za tipologizaciju pripadnika određenog pokreta.

Dva slijedeća rada obrađuju osnovne vrijednosti karakteristike revolucionarnog pokreta u njegovim osnovnim fazama. M. Čaldarović obrađuje period između dva rata kao i onaj od 1941 do 1950. a V. Rus od uvođenja samoupravljanja i dalje. M. Čaldarović pokušava odrediti osnovne koordinate u razvoju radničkog pokreta i njihov utjecaj na razvoj pokreta kod nas. Pri tom poseban naglasak stavlja na specifičnost naše situacije u smislu nepostojanja razvijenog industrijskog proletarijata s jedne strane, a s druge profesionalizaciju rukovodstva koja ga čini odvojenim od baze, što dovodi i do nerealističnih poteza (oružani ustanak 1929.).

V. Rus sa svoje strane pokušava osnovnu dinamiku revolucionarnog pokreta opisati kao oscilacije između ekonomske realnosti (ili kako on to kaže »socijalne realnosti«) i ideala pokreta. Po njemu, na djelu je stalno prožimanje — s jedne strane, realnost se mijenja pod utjecajem pokreta, s druge strane, pokret se mijenja pod utjecajem realnosti. Autor izvanredno plastično opisuje prvi proces u obliku specifičnih obrazaca industrijalizacije i ekonomskog razvoja te »političke« mobilnosti. Dok je prvi proces detaljno opisan u literaturi,¹ karakteristike drugog procesa manje su poznate. Kako Rus to eksplicira, mobilnost je više uvjetovana političkim faktorima nego ekonomskim razlozima. Takav tip mobilnosti ima posljedice kako na formiranje tako i na dinamiku socijalne strukture. Radi se o stvaranju specifičnog srednjeg sloja gdje dominira politička birokracija (državno činovništvo a ne birokracija u smislu vladajuće elite). Jačanjem

¹ Sjetimo se samo Bičanićevog univerzalnog obrasca industrijalizacije koji se primjenjuje u socijalističkim zemljama koje ponavljaju Sovjetski model. Karakteristike su da industrija ima prednost nad svim ostalim sektorima, unutar industrije daje se prednost teškoj nad lakom industrijom a unutar teške proizvodnji strojeva i opreme (Economic Policy in Socialist Yugoslavia, Cambridge Univ. Press, 1973).

RECENZIJE

ekonomskih kriterija počinje stratifikacija dobivati sve više funkcionalan oblik uz još uvijek prisutne elemente socio-političke stratifikacije.

Daljnji proces je polarizacija društvene strukture na elitu (koja osigurava socijalistički tok razvoja) i amorfnu masu (»radni narod«), koja sve više podliježe konzumerizmu. Potrošačka ideologija postaje dominantna i to opet sa svoje strane pojačava pritisak na elitu da čini korekcije razvoja u socijalističkom smjeru, koje nemaju masovnu podršku.

V. Rus na nekoliko mjesta uglavnom daje neke uzgredne napomene koje su, po mojem mišljenju, izvanredno bitne za razumijevanje dinamike razvoja jugoslavenskog socijalizma. Mislim da je prava šteta što rad na ovom projektu nije nastavljen, da bi se moglo pristupiti detaljnijoj razradi njegovih teza. Navodim, kao primjer, neka mjesta: »Dok se radnik u kapitalizmu konfrontirao s kapitalom pa je ta konfrontacija istovremeno značila njegovu politizaciju, socijalnu i vrijednosnu morfologizaciju, i dok je u prvim godinama nove Jugoslavije akumulacija državnog »kapitala« predstavljala općedruštvenu obvezu koja je vodila održavanju nacionalne i socijalne autonomije, dotle je pedesetih godina odnos između 'kapitala' i radne snage postajao sve indiferentniji, iako se sistemom dohodotka pokušavalo stvoriti ekonomski identitet radne snage i kapitala. Mobilnost radne snage i nemobilnost 'kapitala' dovele su do krajnje reduciranog odnosa među njima, pa je to uzrokovalo indiferentnost u oba spomenuta faktora. Iz tog proizlazi prilično jaka 'privatizacija' radne snage, tako da se vrijednosna orijentacija radnog naroda gotovo u cjelini reducirala na okvir radno mjesto — lični dohodak.«²

Ovi reci daju nam osnovu za razumijevanje nekoliko specifičnih fenomena naše radne organizacije. J. Županov³ je u jednom svojem radu naveo specifičnosti štrajkova kod nas. Neke od najkarakterističnijih su: sudjelovanje malog broja radnika, kratko trajanje, ograničenosti na nivo pogona i sl. U kapitalizmu također postoji snažna tendencija kod poslodavaca da pariraju sindikalizaciji poduzeća apelom na radnike »svi smo mi u istom sosu«. Grupno- vlasničke tendencije⁴ sindikata koji nema nikakvu ulogu u organizaciji štrajka, onda ove specifičnosti u našim organizacijama, koje su potpuno konzistentne sa onim što Rus opisuje upravo idu u smjeru atomizacije radničke klase. Kada se još tome doda uloga štrajka posebno dobivaju na svojoj jasnoći. Zato su pojave štrajkova iz solidarnosti vrlo rijetke. Nakon novog Ustava, uvođenje »solidarističkog« modela (u Županovljevoj terminologiji) išlo je u smjeru prebrođavanja atomizacije radničke klase. Jedna od tendencija je preobrađivanje diferencijom osobnih dohodaka, koja je karakteristična za »grupno-vlasnički« model, pomoću samoupravnih sporazuma o raspodjeli. Međutim, koliko je »grupno-vlasničko« ponašanje još jako najbolje pokazuju podaci o kršenju samoupravnih sporazuma. (1976. godine 31,8% OOUR-a u pravredi prekoračuje limite, 1977. godine 22,9% a od lipnja 1978. 23,9%).⁵

Sve te tendencije i pojave mogu se izvesti iz spomenutih ključnih opaski V. Rusa. Druga je njegova izvanredno značajna tvrdnja o formiranju nekonstituiranog pluralizma u vrijednosnoj orijentaciji radnog naroda. »Pluralizam dakle ne postoji u smislu jednog klasičnog liberalnog, recipročnog priznavanja kristaliziranih i definiranih vrijednosnih orijentacija pojedinih socijalnih grupa. Ako govorimo o pluralizmu, on je prije sinkreza različitih vrijednosti koje su akumulirane ali još nisu strukturirane u univerzalnu sintetičku orijentaciju.«⁶ Ono što

² Društveni procesi i društvene vrednote, str. 92—93.

³ J. Županov: Industrijski konflikti i samoupravni sistem, Revija za sociologiju 1/1971.

⁴ J. Županov: Evolucija i involucija samoupravnog poduzeća — jedan nacrt za tipološku analizu, u knjizi: Proizvodne organizacije i samoupravljanje, Sistem i čovjek, Zagreb, 1975.

⁵ Delegatski Vjesnik, Godina V, Broj 111, Zagreb, 4. IV. 1979.

⁶ Društveni procesi i društvene vrednote, str. 93.

autor ne izvodi iz te konstatacije je da takav pluralizam može biti potencijal za konflikte koji mogu biti destruktivni za sam sistem, (Liberalistički pluralizam daje prostor za konflikte koji ne ugrožavaju egzistenciju samog sistema). U tom kontekstu, koncept »pluralizma samoupravnih interesa« koji je »liberalističkog« uveden od strane Kardelja⁷ može upravo imati ulogu konstituiranja »liberalističkog« pluralizma koji mora omogućiti stvaralačke konflikte. Vrijednosni obrat u fazi detotalizacije pokreta opisuje Rus ovim riječima: »... morali bismo kazati da vrijednosna orijentacija radnog naroda nije više oslobođenje rada, nego viši standard i oslobođenje od rada.«⁸

No, detotalizacija ne znači nužno degeneraciju revolucionarnog pokreta. To je ona točka gdje se Rus suprotstavlja inače univerzalno prihvaćenom pesimizmu o mogućnosti »permanentne revolucionarnosti« na nivou društvene svijesti. »Ako detotalizacija predstavlja disoluciju, onda se zaista može govoriti o degeneraciji revolucionarnog pokreta. Ako pak dolazi do diferencijacije njegovih grupnih vrijednosti na univerzalne i individualne, onda bismo prije mogli reći da dolazi do procesa inkarnacije pokreta u socijalnoj realnosti.«⁹ Šteta je što ovi stavovi nisu doživjeli daljnju elaboraciju.

Slijedeći je rad jedno pilotsko istraživanje o vrijednosnim orijentacijama u našim radnim organizacijama. To je poglavlje napisala D. Rihtman pod naslovom »Kulturna tradicija i vrednote«. U teorijskom uvodu se ukazuje na isprepletenost različitih kultura koje se susreću u našem podneblju. Osobito je važno napomenuti, da postoje regionalni kulturni obrasci koji nisu identični s nacionalnim. To itekako komplicira pokušaj definiranja nacije i nacionalnog na našem podneblju. Da s ovim u vezi podsjetim na jednu rečenicu A. Künzlija: »Nikome još nije uspjelo definirati što je nacija 'sama', a to također i ne će nikome uspjeti, jer se i najmudrija definicija daje empirijski opovrgnuti.«¹⁰ Tako dolazimo do izvanrednog ispreplitanja nacionalnog, plemenskog, vjerskog, što sve zajedno predstavlja tlo nesvjesnog koje, na žalost, itekako svjesno može biti manipulirano. No nakon ovih nekoliko primjedbi, D. Rihtman prelazi na analizu pilotskog istraživanja koje, u stvari, predstavlja tek inventar vrijednih iskaza karakterističnih za društvene procese urbanizacije i prelaska iz tradicionalne seljačke ekonomije u industrijsku civilizaciju.

Posljednji i najobimniji po broju stranica je rad A. Petka »Pristup analizi društvenih vrednota našega revolucionarnog pokreta«. Pri tome obimnost rada ne valja prvenstveno pripisati opsežnosti analize omladinskog pokreta već detaljnoj elaboraciji teorijskog okvira naznačenog prvenstveno kod Supeka. Na nizu mjesta Petak elaborira Supekove stavove i uspješno ih smješta u Marxov okvir. Na jednom mjestu Petak ide i korak dalje i pokazuje suptilnost u marksološkoj analizi kada uviđa višedimenzionalnost Marxovog pristupa. Tako na jednom mjestu on kaže: »U izučavanju društvene zbilje, socijalnog sistema, on (Marx op. D. S.) je primijenio sistemsku analizu, a u istraživanju revolucionarnih snaga historijsko-dijalektičku metodu.«¹¹ U svakom slučaju Petak je time pokazao razumijevanje višedimenzionalnosti Marxovog pristupa za koje ne možemo reći da resi veliki broj naših autora. (U posljednje vrijeme, pomodno je često napadati modele i modeliranje na primjer, osobito matematičke, jer su autorima koji ih napadaju nerazumljivi, kao nešto statično, nedijalektičko i sl. Pri tome smeće se s uma da je upravo Marx inicijator ekonomskog modeliranja, njegove sheme proširene reprodukcije predstavljaju dvosektorske modele privrede gdje je on itekako bio svjestan njihove korisnosti ali naravno i ograničenosti). Dalje u radu Petak inzistira na korisnosti i komplementarnosti strukturalno-funkcionalističke analize

⁷ Kardelj: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

⁸ Društveni procesi i društvene vrednote, str. 94.

⁹ Društveni procesi i društvene vrednote, str. 95.

¹⁰ A. Künzli: Opijum nacionalizma, Praxis, 4/1968.

¹¹ Društveni procesi i društvene vrednote, str. 149.

RECENZIJE

i dijalektike. Time se on približava poziciji koju je već ranije zastupao Đurić.¹² I Petak i Đurić polaze od principijelnog razlikovanja tih dviju analiza, a »pomirenje« nalaze u tome da one osvijetljavaju različite aspekte iste stvarnosti. Ovdje se međutim ništa ne raspravlja o mogućem preklapanju samih perspektiva gdje se ne može govoriti da je funkcionalna analiza usmjerena na statiku a dijalektika na dinamiku već da obje zadiru u područja jedna drugoj.¹³

Nakon ove izvanredno opširne teorijske elaboracije, koja ipak prestaje upravo onda kada postoje najinteresantnija, kao što je to u gore navedenim primjerima, Petak prelazi na analizu dinamike vrijednosnog razvoja omladinskog revolucionarnog pokreta. Koliko god ovdje Petak bio iscrpan, u navođenju i nalaženju izvora i njihovoj smišljenoj teorijskoj interpretaciji, ostaje nam otvoreno jedno pitanje na koje nije dat odgovor. Da li postoji uopće nekakav autonomni vrijednosni razvoj omladinskog pokreta? Sve one etape i problemi koji se navode kao karakteristični za omladinski pokret isto tako mogu biti karakteristični i za »neomladinski« pokret o kojemu se raspravlja u prethodnim radovima. Iz ovog rada možemo zaključiti da nema vrijednosno-autonomnog omladinskog pokreta osim u smislu sukoba, koji najčešće ostaje na nivou taktike i ne zadire u temeljna vrijednosna opredjeljenja.

Završimo jednim širim pitanjem. Ovi radovi daju izvanredno elaboriranu deskripciju kretanja vrijednosne orijentacije na nivou socijalističkog revolucionarnog pokreta. Međutim, nigdje se ne ulazi u dublju kauzalnu analizu — odakle promjene? Zaokret prema samoupravljanju, koji je inače jedan od temeljnih zaokreta u vrijednosnoj preorijentaciji cjelokupnog socijalističkog pokreta, nigdje u ovoj studiji ne dobiva niti naznaku svojeg uzročnog objašnjenja. Naime, čak ako i ostavimo po strani širu historijsku analizu o tome što je dovelo do uvođenja samoupravljanja — koja je tu uloga čisto vanjskog sukoba a koliko je to rezultat autonomnog razvoja (da navedemo ovdje samo ovu simplificiranu antinomiju) — od strane autora nije odgovoreno na to koji su elementi u vrijednosnoj orijentaciji pokreta bili i prije »samoupravni« da je politički zaokret samo naišao na »plodno tlo«. Ili pak, ako takve vrijednosne orijentacije u »predsamoupravnoj« fazi nema, kako se ona mijenja i kako postojanje ili nepostojanje takve vrijednosne orijentacije utječe na dinamiku općeg društvenog razvoja?

U svakom slučaju, pred nama se nalazi jedna izuzetno interesantna i poticajna studija i svakako je za pohvalu da je ona ugledala svjetlo dana pa makar i s takvim zakašnjenjem. Šteta je jedino da je njena naklada samo 200 primjeraka, a sigurni smo da za takvu studiju vlada veliko zanimanje. No to već zadire u probleme izdavaštva sociološke literature i na tom planu ova akcija Centra sigurno predstavlja stimulativan poticaj.

DUŠKO SEKULIĆ

¹² M. Đurić: Problemi sociološkog metoda.

¹³ Jedan prikaz toga kako je funkcionalna analiza u stvari i svojim logičkim konzekvencama isto tako kauzalna analiza, iako se inače tretira samo kao deskriptivna, daje Stinchcombe u »Constructing Social Theories«, Harcourt 1968. p. 30 dj. 2.